

Krystyna Kowalik

ORCID 0000 0002 5448 0332

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

Próba typologii tytułów (ideonimów)¹ prozy Jana Wiktora

Słowa kluczowe: tytuł utworu (ideonim), chrematonimia, onomastyka, Jan Wiktor**Keywords:** title of the work (ideonym), chrematonymy, onomastics, Jan Wiktor

Bodźcem do zainteresowania się tytułami, jakimi opatrywał swoje teksty Jan Wiktor, była głównie jego przedwojenna powieść *Orka na ugorze* (1935). Ten nagłówek oraz tytuł jego nieco wcześniejszej powieści *Wierzby nad Sekwaną* (1933) znalazły się w zbiorze skrzydlatych słów literatury polskiej (Markiewicz, Romanowski 1990: 705).

Większość współczesnych słowników języka polskiego pod hasłem *orka* notuje zwykle dwa znaczenia: 1. określane czasem jako rolnicze ‘czynność polowa polegająca na spulchnianiu gleby...’, 2. ‘męcząca, mozolna praca; praca u podstaw’ z kwalifikatorem *przenośny* (SZgół), dla którego jako synonimy podaje się *harówka*, *kierat*, *robota*, *praca*. Wśród przykładów ilustrujących znaczenie drugie przytacza się oznaczone symbolem zarezerwowanym dla związków frazeologicznych *orka na ugorze* ‘praca nad czymś, co wymaga szczególnego oddania, cierpliwości, poświęcenia czasu, energii itp. ciężka, niewdzięczna praca’, ‘trudna i niewdzięczna praca, nie przynosząca efektów’ (SBAń), kwalifikowane tu jako „Wyrażenie potoczne”; ‘trudna praca, nieprzynosząca spodziewanych wyników’ (WSJP), co upowszechnił właśnie Jan Wiktor swoją powieścią. Tytuł konkretnego utworu jego autorstwa trafił do

¹ *Tytuł* i *ideonim* są w polskim leksykonie pożyczkami z języków obcych. Tylko *tytuł* (z łac. *titulus* ‘napis’, szerzej na ten temat zob. np. Kowalik 2008) jest na tyle zadomowiony, że uwzględniają go słowniki polszczyzny ogólnej (por. np. SZgół, SBAń, SDun, SDub, WSJP). Co więcej, w jednym ze znaczeń („nazwa książki, dzieła literackiego, naukowego lub poszczególnych jego rozdziałów, nazwa czasopisma, artykułu, nazwa sztuki teatralnej, filmu, utworu muzycznego, jakiejś imprezy itp.; także napis wyjaśniający treść utworu, nawiązujący do treści utworu lub jego części, umieszczany na początku odnośnego tekstu; nagłówek” – SDub) stał się ponadto nośnikiem dodatkowej funkcji, bowiem należy do słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego (Rudnik-Karwatowa, Karpińska 1999). Natomiast *ideonim* „nazwa typu chrematonimicznego desygnująca wytwór kultury artystycznej, np. tytuł obrazu, rzeźby, dzieła literackiego itp.” (Gałkowski 2012) jest terminem nowym, nie tylko nienotowanym w słownikach ogólnych, ale nieuwzględnianym nawet przez specjalistyczne polskie kompendia językoznawcze (por. jednak Bučko, Tkačova 2012 oraz niżej).

zasobu idiomów². Spośród słowników polszczyzny ogólnej notujących tę frazę tylko SZgół przypomina ten fakt. Powieść po raz pierwszy wydrukowana w połowie lat trzydziestych, przed wojną miała pięć wydań (nie licząc jednego popularnego), po wojnie była wznawiana również pięciokrotnie (po raz ostatni w 1955 r.). We fragmentach była publikowana także w prasie, m.in. w „Gazecie Krakowskiej”.

Jan Wiktor (1890–1967), pisarz, urodzony w Radomyślu nad Sanem, większość życia spędził z dala od swojej rodzinnej miejscowości. Zwykle czas dzielił między Kraków i Szczawnicę, gdzie przystanią mu była willa Szalay. I choć większość tekstów ma krakowsko-szczawnicki/szczawnicko-krakowski rodowód, i choć te pejzaże odnaleźć można w licznych utworach, to jednak charakterystycznym rysem Wiktorowych biografii są podróże, poczynszony od tej pierwszej z rodzinnego Radomyśla do szkoły w Dębicy i potem na studia do Lwowa. Późniejsze podróże, także zagraniczne, to skutek zawodowych zobowiązań, literackich pasji i osobistego zaangażowania w sprawy i potrzeby czasu, na jaki przypadły lata jego twórczej aktywności, która odcisnęła wyraźne piętno na pisarskim dorobku. Pierwsze publikacje Wiktora to artykuły i wspomnienia zamieszczane w lokalnej prasie, podpisywane nieraz pseudonimami (Stach Szaruga, Jawir, Jawor). Za faktyczny debiut uważana jest jego późniejsza (1914) recenzja powieści Marii Jehanne-Wielopolskiej *Kryjaki*, której tematyka powstania styczniowego była mu wyjątkowo bliska z uwagi na żywe powstańcze tradycje. Pamięć o nich wyniósł z Radomyśla (Korpała 1971: 11), wszak ojcem chrzestnym Wiktora był Jan Czermiński, właśnie powstaniec styczniowy. Publicystykę, na którą składały się artykuły, szkice, eseje, reportaże, wspomnienia i felietony, łączył Wiktor z twórczością artystyczną. Bibliografia zamknięta datą 1968 roku zawiera ponad 900 pozycji (Sokół 1971: 179–232).

Krakowskich adresów w swoim życiu miał Wiktor kilka. Jednym z nich był Dom Literatów przy ulicy Krupniczej 22, a ostatnim ze stałych była zabytkowa kamienica przy ulicy Floriańskiej 13, utrwalona nie tylko w utworach, ale i we wspomnieniach przyjaciół. Wędrówka przez burzliwe życie zakończyła się w lutowy, burzowy dzień 1967 roku, kiedy Jan Wiktor spoczął pod płaczącą wierzbą w alei zasłużonych na Rakowicach.

Jego biogramy zamieszczają encyklopedie, słowniki literatury i inne opracowania, bo nie sposób nie zauważyć dorobku pisarskiego, działalności przed- i powojennej, a także uczestnictwa w życiu kraju i regionu, które przysporzyły mu miana społecznika i moralisty (Frycie (red.) 1971, Zajac 1972: 721), nagradzanego za twórczość, któremu nadawano odznaczenia państwowe i o którym pisano. Bibliografia przedmiotowa o twórczości Wiktora sprzed pięćdziesięciu lat (Sokół 1971) obejmuje ponad 700 pozycji. Obecnie zainteresowanie czytelnicze jego dorobkiem jest niewielkie. Tylko kilka tytułów doczekało się ostatnio wznowień. Częściej te teksty

² Hasło *idiom* „wyraz, wyrażenie, zwrot właściwe danemu językowi niedające się dosłownie przetłumaczyć na inny język; idiomat, idiomatyzm” – SDub (przez ang. z greckiego *idioma* ‘specyficzna cecha, właściwość’, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Idiom> (dostęp dnia 01.04.2019)) opartywane jest w niektórych słownikach (SZgół, SDub) kwalifikatorem sygnalizującym, że należy do terminologii z zakresu językoznawstwa.

stawały się przedmiotem refleksji naukowej (m.in. Andres 1991; Niewolak-Krzywda 1991; zob. też Bibliografia)³.

Niniejszy tekst powstaje w okolicznościach rocznicowych; dwa lata temu minęło pięćdziesiąt lat od śmierci Wiktora, w przyszłym roku będzie 130. rocznica urodzin pisarza. W jego życiorysie i w utworach są też wątki, które mogą uzasadniać pojawienie się nazwiska Wiktor w kontekście jubileuszu Profesor Józefy Kobylińskiej. Tą wcale niewątpliwą nicią jest postać Władysława Orkana (1875–1930), któremu Profesor poświęciła odrębne publikacje książkowe (Kobylińska 1990; Kobylińska 1997; zob. też Obrzut 2012), a który w różny sposób zapisał się w biografii Wiktora. Twórczość starszego o piętnaście lat Orkana zafascynowała Wiktora już na początku edukacji gimnazjalnej. Późniejsze spotkania z Orkanem w Krakowie pozwoliły Wiktorowi poznać nie tylko niezwykłą osobowość pisarza o uznanym już wtedy nazwisku, ale i odkryć łączące ich podobieństwo losów, poglądów na literaturę i rolę jej twórców, a także wspólnotę wartości, wśród których była postać matki⁴. Nie dziwi zatem, że mimo różnicy wieku ta znajomość zaowocowała trwałym porozumieniem i przyjaźnią⁵. Te wątki utrwalił Wiktor w tekstach o charakterze wspomnieniowym, zarówno drukowanych w różnych latach w prasie⁶, jak i opublikowanych w osobnym tomie *Podróż po słońce* (1961).

Przedmiotem moich refleksji są tu tytuły, jakimi opatrywał J. Wiktor swoje utwory, kształt językowy nagłówków oraz ich związki semantyczne z rzeczywistością pozajęzykową i wykreowanym przez autora światem literackim. Analizą objęte zostały tytuły powieści oraz innych tekstów, które jako wydawnictwa zbiorowe stanowią odrębne publikacje książkowe, a więc zawartych w nich opowiadań, esejów i reportaży. Poza opisem pozostają tytuły artykułów, felietonów, reportaży i innych form o charakterze publicystycznym, rozsiane po różnych czasopismach, głównie z uwagi na ich mnogość, ale i swoistość gatunkową, uwidaczniającą się również na poziomie tytułu (por. m.in. Wojnowska 2001; Wróblewska 2001; Pietrzak 2009).

Uznanie tytułu utworu za (swoistą) nazwę własną (Skwarczyńska 1954; Pisarek 1966; Danek 1972; Danek 1980; Gajda 1987; Kosyl 1993; Kosyl 1998; Okoniowa 2007; Gałkowski 2008) nie budzi dziś wątpliwości. Z racji takiego statusu tytuł jest obiektem opisu w ramach onomastyki. Z szeroko zakrojonej dyskusji wokół tytułu wynika, że nierozstrzygnięty pozostaje spór co do miejsca tej jednostki

³ Jednym z większych opracowań wydanych w ostatnich latach jest monografia *Jan Wiktor, literat z Radomyśla pióra* Teresy Kowalik-Gąski (2012), która przypominając sylwetkę Wiktora, jego związki z rodzinną miejscowością i fakty z bogatego w wydarzenia życiorysu, buduje prywatny portret człowieka, którego znała, szanowała i podziwiała, bo miała szczęście być z nim w bliskim kontakcie przez wiele lat.

⁴ „Opowiadał mi też o swej matce – pisze po latach Witold Zechenter – która – jak ta Orkanowa – poświęciła życie na to, by wyprowadzić syna w szerszy świat, bo widziała w nim talent. Darzył ją ogromną miłością...” (W. Zechenter, *Jan Wiktor*, [w:] idem, *Upływa szybko życie*, t. II, wyd. II, Kraków, 1975, s. 189. Por. J. Kobylińska, *Świat językowy Władysława Orkana. Słowa i stereotypy*, Kraków 1977, rozdział: *Stereotyp matki*, s. 81–102).

⁵ Zob. J. Wiktor, *Wspomnienie o Władysławie Orkanie*, „Wieści” 1960, nr 32, s. 5; idem, *Wspomnienia [O Władysławie Orkanie w 30. rocznicę śmierci]*, „Tygodnik Kulturalny Orka”, 1960, nr 23, s. 4, 9; idem, *Podróż po słońce. Wspomnienia o Władysławie Orkanie*, Warszawa.

⁶ Zob. J. Wiktor, *Wspomnienie o Władysławie Orkanie*, „Wieści” 1960, nr 25, s. 5; idem, *Wspomnienia*, „Tygodnik Kulturalny Orka” 1960, nr 23, s. 4, 9.

nazewnicy wśród onimów. Część badaczy włącza ją do chrematonimii (Gałkowski 2008, Biolik, Duma (red.) 2011), inni – częściej – wydziela ją dla niej nowszą poddyscyplinę – ideonimię. Niezależnie od tych teoretycznych dylematów, coraz to powstają nowe opracowania traktujące tytuły jako odrębne mikroteksty (parateksty – Kaźmierczak 2006) o charakterystycznej strukturze, językowym kształcie i zróżnicowanych funkcjach, z których dwie uważane są za główne: identyfikacja utworu i wprowadzenie do utworu (Danek 1980: 76; por. też Stoff 1975: 3–17, Markiewicz 2003: 16–38; Kaźmierczak 2006: 67; także Kowalik 2018).

Problematyka tytułów dzieł literatury pięknej bywała przedmiotem zainteresowania tak literaturoznawców, jak i badaczy języka (zob. np. Markiewicz 1965; Martuszevska 1977; Kęsikowa 1993; Pietruszewska-Kobiela 1993). Powrót do tego materiału jest próbą przypomnienia autora, którego artystyczna kreacja przysporzyła polszczyźnie dość często używanego zwrotu *orka na ugorze*, mającego nawet dalsze stylistyczne warianty (*orka na mentalnym ugorze*, *orka na ugorze naukowym*, *orka na betonie*, *orka na dechach*). Już pierwszy rzut oka na twórczość artystyczną Wiktora pozwala zauważyć spore zróżnicowanie formalne tytułów, jakie nadawał swoim tekstom, które to tytuły tworzą mniej więcej jednakowo liczne grupy od jednego do czterech wyrazów, rzadziej bardziej rozbudowane. Zdecydowanie dominują tytuły mające kształt frazy nominalnej:

- I. jednowyrazowej: Basia, Burek, Grzyby, Krzywda, Matka, Pastuch, Wyrobnicy, Zabijaka, Złodziejaszek, Zbuntowany;
- II. dwuwyrazowej: Czarna Różia, Okruchy słoneczne, Ożywcze krynice, Pierwsza skiba, Prześwietlone wspomnienia, Zwariowane miasto, Przed świtaniem, Przez łązy, Skrzydlaty mnich, Wyznania heretyka;
- III. trzywyrazowej: Eros na podwórzu, Gołębie przy kościele, Kłosa na ściernisku, Na paryskim bruku, Papież i buntownik, Podróż po słońce, Orka na ugorze, Tęcza nad sercem, W górskim słońcu, Wierzby nad Sekwaną;
- IV. czterowyrazowej: Błogosławiony chleb ziemi czarnej, Legendy o grajku bożym, Miłość wśród płonących wzgórz, Od Dunaju po Jadran, Pieniny i Ziemia Sądecka, Rozmowy pod kolorowym parasolem;
- V. pięcio- i więcej wyrazowej: Srogi pies i sentymentalny zając, Strzecha w cieniu drapaczy chmur; Zapomniany lotnik. Opowiadanie z połowy XVIII wieku, o ojcu Cyprianie z Czerwonego Klasztoru w Pieninach.

W pierwszej kolejności trzeba odnotować, że w Wiktorowych tytułach pojawiają się nazwy gatunkowe: legenda (*Legenda* o jaskółkach i Matce Bożej; *Legenda* o grajku bożym, *Legenda* o Pieninach), notatnik (Kłosa na ściernisku. Z *notatnika* pisarza), opowiadanie (Dwa *opowiadania* – *wspomnienia*), opowieść (*Opowieść* o mojej Warszawie; *Moja opowieść* o Warszawie; *Oporni. Opowieści* z Podlasia), pamiętnik (*Pamiętnik* z tamtych lat), reportaż (*Reportaże* śląskie), wspomnienia (Podróż po słońce. *Wspomnienia* o Władysławie Orkanie; *Strzępy wspomnień*) (por. Książek-Bryłowa 2004).

Wykorzystane rzeczowniki pospolite układają się w pewne pola leksykalne. Jedną z tych grup są rzeczowniki nazywające czynności, będące oczywiście derywatami odczasownikowymi: *nawracanie* (*Nawracanie*), *orka* (*Orka* na ugorze), *rozmowy* (*Rozmowy* pod kolorowym parasolem), *spotkanie* (*Spotkanie* z Wincentym

Witosem w 1941 r.), ślub (*Dwa śluby*), wyznania (*Wyznania heretyka*), podróż (*Podróż po słońce*), peregrynacje (*Opolskie peregrynacje*), powrót (*Powrót*), strajk (*Strajk*), wędrówki (*Z wiosennych wędrówek*), zaloty (*Zaloty*). Ale czynnościowe znaczenie mają nie tylko deverbativa. Tu bowiem należy także rzeczownik *droga* (*Drogi* ku szczytom, *Drogi* pisarza, *Na nowej drodze*, *O różnych drogach* na Zachód) (por. SDub s.v. droga 3. „podróż, wędrówka, przejście, przebywanie jakichś odległości”; SBań s.v. droga 13. „ciąg wydarzeń czyjegoś życia, zwłaszcza gdy ujmujemy je jako prowadzące do jakiegoś celu”).

Z nazw osób do tytułu trafiły m.in.: *błazen*, *buntownik* (*Papież i buntownik*), *drwal* (*Drwal*), *emigrant*, *grajek* (*Legendsy o grajku bożym*), *heretyk* (*Wyznania heretyka*), *kardynał*, *kronikarz* (*Kronikarz ze Szczębrzeszyna*), *król*, *lotnik*, *mnich*, *nauczyciel*, *ofiarnik*, *panicz*, *papież*, *pastuch* (*Pastuch*), *poeta* (*Poeta i kardynał*), *rycerz*, *sąsiad* (*Sąsiedzi*), *świętkarz*, *wyrobnik* (*Wyrobnicy*), *zabijaka* (*Zabijaka*), *złodziejaszek* (*Złodziejaszek*); *gazeciarka* (*Gazeciarka w Krakowie*), *gołębiarka* (*Gołębiarka z Piwnej*), *nauczycielka* (*Wigilia nauczycielki wiejskiej*), *straganiarka* (*Jejmość pani straganiarka*), *księżniczka*, *matka* (*Matka, O matce*), *niezłomna* (*Niezłomna*), *oporny* (*Oporna, Oporni*), *wyklęty*, *zbuntowany* (*Zbuntowany*)⁷, czyli nazwy postaci o spolaryzowanych konotacjach – od osób wysoko postawionych w hierarchii społecznej po osoby z marginesu, a które bądź są szczególnie ważne dla autora ze względów osobistych, bądź w określonych środowiskach wyróżniają się jakimiś szczególnymi, podlegającymi społecznej waloryzacji cechami, umiejętnościami lub postawą czy zachowaniem, zaś w ocenie autora literacko intrygującymi.

Druga grupa, charakterystyczna zwłaszcza dla wczesnej twórczości pisarza, to zwierzęta – domowe i dzikie: *gołębie* (*Gołębie przy kościele*), *jaskółki*, *kogut*, *słownik*, *wróbel* (*Wróble*, *Drobne wydarzenia podwórkowe wśród wróbli i kotów*); *kot*, *krowy*, *lis*, *pies* (także ten o imieniu *Burek*), *zając* (*Srogi pies i sentymentalny zając*), *wiewiórka* (*Wiewiórka*), które za sprawą autorskiej antropomorfizacji tworzą świat wyposażony w cechy i wartości deficytowe w świecie ludzkim.

Choć Wiktor z racji pochodzenia i uprawianej tematyki uważany jest za pisarza nurtu wiejskiego i na przekór opinii, że związki jego twórczości ze wsią to „Biologiczna niemal symbioza” (Grajewska 1961: XVII), jego kontakty z tym

⁷ Za zaliczeniem do rzeczowników formacji *niezłomna*, *oporna*, *oporny*, *wyklęty*, *zbuntowany* wbrew przymiotnikowej charakterystyce gramatycznej przemawiało ich nieatrybutywne użycie w tytułach tekstów J. Wiktora. Wydaje się, że tego typu interpretacja była możliwa w kontekście faktu, iż niektóre słowniki notują *expressis verbis* takie odrębne, zleksykalizowane znaczenie, por. *oporny* „w użyciu rzecz. książk. «człowiek oporny»” (SDub s.v. *oporny*); *zbuntowany* „w odniesieniu do ludzi używane jako rzeczownik: Następnego dnia do zbuntowanych przyłącza się marynarka wojenna” (SBań s.v. *zbuntowany*). W związku z tym zob. S. Jodłowski, *Substantywizacja przymiotników w języku polskim*, Wrocław 1964, m.in. „Nie mają uznania dla malarstwa naszych zbuntowanych” (1962), idem, s. 46, a także: „Kolejni Niezłomni doczekają się godnego pochówku” <https://ekai.pl/kolejni-niezlomni-doczekaja-sie-godnego-pochowku/> (dostęp dnia 13.07.2019); „Telewizja Polska pracuje nad nowym serialem «Wyklęci», który ma wystartować jesienią 2017 roku”, <https://swiatseriali.interia.pl/newsy/seriele/wyklenci-1216/news-wyklenci-nowy-serial-tvp1,nld,2284397>; „Działania 22 oddziałów podziemia antykomunistycznego z lat 1944–1963 oraz sylwetki ich dowódców – opisuje Szymon Nowak w książce «Oddziały Wyklętych»”, <https://wydawnictwofrona.pl/recenzje/dzieje-pl-o-ksiazce-oddzialy-wykletych-szymona-nowaka> (dostęp dnia 12.07. 2019) itp.

środowiskiem czy zainteresowania nim nie są zbyt często eksponowane w tytule. Poza wspomnianymi zwierzętami pojawia się *ziemia* (Błogosławiony chleb *ziemi czarnej*, *Z ziemi* mojego dzieciństwa), *pole* (*W szczerym polu*), *ugór* (*Orka na ugorze*), *skiba* (*Pierwsza skiba*), *ściernisko*, *kłosa* (*Kłosa na ściernisku*), *strzecha* (*Strzecha w cieniu drapaczy chmur*). W tytule powieści *Wierzby nad Sekwaną*, uważanej za najciekawszą w dorobku Wiktora, pojawiają się postrzegane jako charakterystyczne elementy polskiego krajobrazu drzewa o pozytywnych konotacjach, w opozycji do negatywnie waloryzowanego miasta (*Zwariowane miasto*), bruku (*Na paryskim bruku*) czy innego elementu wielkomięjskiego pejzażu – drapaczy chmur (*Strzecha w cieniu drapaczy chmur*).

W tytułach wykorzystane są też różne nazwy własne – antroponimy, zoonimy, toponimy, oronimy, hydronimy (por. Kosyl 1998; Munia 2010; Obrzut 2012). W tekstach wspomnieniowych pojawiają się imiona i nazwiska konkretnych, rzeczywistych osób z otoczenia Wiktora lub postaci historycznych (Wspomnienie o *Władysławie Orkanie*, *Ze wspomnień o Arce Bożku* lub tylko imiona: *Basia*, *Brat Celestyn*), a także imiona wykreowanych postaci (*Marta*; *Czarna Róża*, *Justynka*, *Kasia*). Co charakterystyczne – zdecydowana większość imion żeńskich ma formę spieszceń, świadczących o pozytywnym nastawieniu autora do wykreowanych bohatererek, o sympatii, jakimi je darzy, o uczuciach empatii, gdy los je krzywdzi. Są też odwołania do znanych postaci literackich (*Koncert Jankiela*). Wprawdzie z rzadka i wyłącznie w gatunkach prasowych pojawiają się etnonimy (*Polacy* germanizowani przemocą i *Żydzi* zniemczeni z własnej woli, *Tam*, gdzie toczy się codzienna walka o dusze *Polaków*, *Ślązacy* w Krakowie). Z zoonimów najbardziej znany jest *Burek*, ale jest też *Lis Kuroduś* na łowach. Toponimy to realnie występujące nazwy geograficzne, znane autorowi z terenowych peregrynacji (*Kronikarz ze Szczebrzeszyna*), które stały się inspiracją opowieści o charakterze reportażowo-wspomnieniowym. Z polskich nazw szczególnie często przywoływany jest w tytułach Śląsk (*O Śląsku Opolskim*, *Podróż po Śląsku Opolskim*, *Przemaalowanie Śląska Opolskiego*, *Twierdza duszy polskiej na Śląsku* i in.). Najbardziej jednak znana jest monografia *Pieniny i ziemia sądecka*. Liczne obce nazwy występują w tekstach zainspirowanych podróżą do Rumunii, Bułgarii i Jugosławii, zebranych w tomie *Od Dunaju po Jadran*, ale tylko w tytule jednego z podrzdziałów pojawia się nazwa własna kraju: *Wśród gorących przyjaciół Polski* (!). Z nazw wód pojawiły się rodzimy *Dunajec* (*Na Dunajcu*, *Na falach Dunajca*) i *Odra* (*Polski elementarz i modlitewnik uratuje lud nad Odrą*), z obcych nazw rzek wystąpiły wielkie i o konotacjach artystycznych *Dunaj*, *Jadran* i *Sekwana* (*Wierzby nad Sekwaną*). Zdecydowanie więcej materiału z tego zakresu dostarczają teksty publikowane w prasie.

Rzeczowniki jako podstawowy element tytułu stanowiący ośrodek frazy nominalnej występują z czterema typami określników – z przymiotnikami, z rzeczownikami w formie dopełniacza, z wyrażeniami przymiłowymi oraz liczebnikami.

Przymiotniki jako określniki rzeczowników występują zarówno w prepozycji (*Miłość wśród pływających wzgórz*, *Opolskie peregrynacje*, *Ożywcze krynice*, *Skrzydlaty mnich*, *W szczerym polu*, *Żywe pochodnie*), jak i w funkcji nacechowanych semantycznie określników postpozycyjnych (Błogosławiony chleb *ziemi czarnej*, *Kwoka psia*, *Legenda o gajku bożym*, *Okruchy słoneczne*). W zdecydowanej większości

przymiotniki są derywatami: odrzeczownikowymi (*górski, paryski; skrzydlaty, słoneczny*, w tym pochodnymi od nazw własnych: *Kalwarią polską, Opolskie peregrynacje, Pieniny i ziemia sądecka*) lub odczasownikowymi (*bijący, błogosławiony, nadawczy, ożywczy, pielgrzymujący, płonący, prześwietlony, zapomniany, zwiariowany*). Wyjątkowe jest użycie leksemu *jedyny*, co wobec wspomnianych wyżej faktów biograficznych jest w pełni zrozumiałe: *Matka jedyna* na świecie.

Przymiotniki niemotywowane pojawiają się rzadko, poza leksemem *ślepy* (*Ślepy koń*), są dwie nazwy kolorów, nb. opozycyjnych, *biały / czarny* (*Czarna Róża*). Świat Wiktora oglądany przez pryzmat tytułu nie jest barwny; jeśli pisarz używa tego typu określników, to są to tonacje ciemne: *Czarna Róża / Strzecha w cieniu drapaczy chmur, W cieniu św. Wacława i Husa, W cieniu wielkich zdarzeń, Żagwie w mroczkach*. Wyjątkiem jest tylko parasol, pod którym mają miejsce spotkania z Karolem Fryczem – *Rozmowy pod kolorowym parasolem*. Może dla przeciwwagi pojawiają się też tytuły rozświetlone światłem, ale wyłącznie naturalnym: *Przed świtaniem, Z tęsknoty do słońca, W górskim słońcu*. Wspominając zaś Orkana, Wiktor pisze *Podróż po słońce* (a nie „do Włoch”, co jest typową, niejako naturalną informacją o celu podróży), a inne wspomnienia opatruje określnikiem *prześwietlone*.

Tytuły z przydawkami dopełniaczowymi (np. o różnej genezie gramatycznej) w tekstach literackich nie należą do częstych, wykorzystuje je Wiktor głównie w charakterze nagłówek opowiadań (*Dziecko ulicy / Tajemnica łososia, Zdrada kaczora, Śmierć dobosza, Wigilia nauczycielki wiejskiej*), z których tylko *Wyznania heretyka* zaistniały jako tytuł jednego ze zbiorów.

Wśród określników uwagę zwracają liczne wyrażenia przyimkowe będące „ściągniętymi” frazami, powstałymi z konstrukcji werbo-nominalnych przez wyeliminowanie formy czasownika. Najczęściej niosą one informację o lokalizacji w przestrzeni, ze zróżnicowanymi wykładnikami tych relacji: *Eros na podwórzu, Kłosa na ściernisku, Ogień na ugorach, Orka na ugorze; Wierzby nad Sekwaną, Tęcza nad sercem; Rozmowy pod kolorowym parasolem; Gołębie przy kościele; Strzecha w cieniu drapaczy chmur; Miłość wśród płonących wzgórz*. Wyrażenia te są tak charakterystyczne, że występują w funkcji tytułu samodzielnie, nie tylko z pominięciem członu werbalnego, ale i bez wypełnionego miejsca rezerwowanego dla podmiotu typu: *Na plebanii, Na paryskim bruku, Nad mogiłą, Pod kościołem, Poza życiem, W górskim słońcu, W szczerym polu*. Pojedyncze tytuły z tej grupy zawierają informację o lokalizacji w czasie: *Na odpuszcie, O świecie, Przed świtaniem*. Natomiast tytuł *Przez łyżę* nie jest jednoznaczny. Za marginalne w tekstach literackich należy uznać niosące zróżnicowaną informację semantyczną nagłówki z przyimkiem *o* (*O matce, O paniczu* z *Ludźmierza; O kość* i cytowany wyżej *O świecie*), w przeciwieństwie do tytułów publicystycznych, gdzie ten typ konstrukcji ma bardzo liczne potwierdzenia.

Wiktor chętnie posługuje się konstrukcjami, które tworzą pary czasem uzupełniających elementów przedstawianej rzeczywistości lub form wyrazowych pod jakimś względem skonstrastowanych. Jest to wprawdzie chwyt częściej stosowany w publicystyce, gdzie nawet pojawiają się triady typu: *Na szlakach, ruinach i zgliszczach, Ogień, krew i żelazny krzyż*, ale i teksty fabularne noszą analogiczne tytuły: *Kogut i księżniczka, Ludzie i posągi, Miłość i ewangelia, Papierz i buntownik, Ptak*

i lalka, Poeta i kardynał, Srogi pies i sentymentalny zajęc; Legenda o jaskółkach i Matce Bożej, Zwiastowanie wiosny i miłości, Żagiew miłości i życia; Nastroje a rzeczywistość.

Jak było wyżej wspomniane, dla uprawianej przez Wiktora literatury typowe są tytuły w formie fraz nominalnych. Jednakże i tu pojawiają się nagłówki w postaci konstrukcji zdaniowych (czasem nawet złożonych), typu: *Jak Jezusek bawił się z ptaszkiem, Kiedy miłosierny Chrystus przemówił, Przybieżeli do Betlejem pasterze..., Spotykam go..., W człowieku Boga szukamy; Mówią uświęcone kamienie, Pójdę tam, gdzie mi sumienie wskazuje*, które stosunkowo często wykorzystywał autor w tekstach artykułów, felietonów czy reportaży (*Jaka powinna być powieść..., O cudzie, który stał się w Sromowcach, Polska ludność na Spiszu czeka na przyłączenie do Polski, Skarby, które marnujemy, Skarby, które wracają do kraju* itp.).

W pojedynczych tytułach pojawiają się liczebniki, ale o niskich wartościach: *Dwa opowiadania, Dwa śluby, Dwie karty, Trzy zetknięcia.*

Na wspomnienie zasługują też pewne zbieżności z tytułami innych tekstów (por. Miodek 1981). Co do niektórych można mieć pewność, że są to świadome intertekstualne odwołania, jak przytoczony wyżej *Koncert Jankiela*, incipit kolędy *Przybieżeli do Betlejem pasterze...*, modlitwy *Ojczy nasz...* czy *Na falach Dunajca* (por. tytuł znanego utworu muzycznego, walca J. Straussa II *Na falach Dunaju*). Do świadomie wykorzystanych cytatów należy też tytuł *Chrystus się nam narodził...*. W odniesieniu do dalszych: *Marta* (1929) (por. E. Orzeszkowej *Marta*, 1873), *Matka* (1920) (por. Sewera (Ignacego Maciejowskiego) *Matka*, 1897 czy M. Gorkiego *Matka*, 1907), *Droga przez wieś* (1945; por. W. Burka *Droga przez wieś*, 1935) bez dokładnej analizy teoretycznoliterackiej i tekstologicznej trudno powiedzieć, czy są to celowe aluzje, czy zbieżności przypadkowe.

Z przedstawionego materiału wynika, że nagłówki tekstów Wiktora mieszczą się w standardach poetyki mikrotekstu, jakim jest tytuł utworu. Odnosi się to zarówno do struktury ogólnej (zdecydowana większość tytułów ma postać fraz od jednego do czterech wyrazów), jak i gramatyki, bowiem dla uprawianego przez Wiktora pisarstwa typowe są nagłówki w formie fraz nominalnych. Autorskie piętno uwidacznia się na poziomie językowego wypełnienia struktury formalnej, w kreacji jej kształtu i artystycznego wyrazu, w zakresie wykorzystania leksyki z określonych pól semantycznych i jej architektoniki, bazującej na podobieństwie środków stylistycznych (*Błogosławiony chleb ziemi czarnej, Droga przez wieś, Kłosa na ścierniku, Legenda o grajku bożym, Ożywcze krynice, Wyznania heretyka*) lub tworzącej nowatorskie kontrasty (*Orka na ugorze, Miłość wśród płonących wzgórz, Podróż po słońce, Papież i buntownik, Skrzydlaty mnich, Strzecha w cieniu drapaczy chmur, Wierzby nad Sekwaną*). Bezspornym faktem jest, że Wiktor przywiązywał dużą wagę do językowej strony swoich tekstów⁸, że poświęcał temu sporo czasu i niejednokrotnie je zmieniał, zanim uznał ich kształt za zadowalający. Niewątpliwie tytuły wykazują ścisły związek nie tylko z treścią utworów, ale i z ich formą gatunkową.

⁸ „Cechą charakterystyczną warsztatu Jana Wiktora – potwierdza Anna Niewolak-Krzywda – było nieustanne doskonalenie i poprawianie (głównie stylu i języka) swych utworów” (A. Niewolak-Krzywda, *Twórczość literacka Jana Wiktora*, Rzeszów 1991, s. 6).

Są rozpoznawalne jako teksty określonych czasów i konkretnego autora⁹. Anna Niewolak-Krzywda, komentując zgodność twórczości Wiktora z wymaganiami prozy popularnej, ustaliła wręcz pewne istotne składowe, które „widział Wiktor” jako „zaplecze tradycji dla swej ideologii i literatury, pojmowanej jako szczególne posłannictwo społeczne, a tworzonej na miarę ideologicznych i intelektualnych możliwości oraz talentu; zawsze jednak zgodnie z powszechnym przekonaniem o humanistycznej roli słowa” (Niewolak-Krzywda 1991: 217).

Rozwiązanie skrótów

SBań – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, Warszawa 2000.

SDub – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.

SDun – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1998.

SZgół – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, t. XIV, XXVI, XLIII, Poznań 1998, 2000, 2003.

WSJP – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, <http://www.wsjp.pl/> (dostęp dnia 23.02.2019).

Bibliografia

Bąba S., 1980, *Frazeologia biblijna i modlitewna w tytułach utworów literackich*, „Język Polski” LI, s. 358–364.

Biolik M., Duma J. (red.), 2011, *Chrematonimia jako fenomen współczesności*, Olsztyn.

Bučko D.G., Tkačova N.V., 2012, *Slovník ukraïns'koï onomastyčnoï terminologii*, Charkiv.

Danek D., 1972, *O tytule utworu literackiego*, „Pamiętnik Literacki” LXIII, s. 143–174.

Danek D., 1980, *Dzieło literackie jako książka. O tytułach i spisach rzeczy w powieści*, Warszawa.

Gajda S., 1987, *Społeczne determinacje nazw własnych tekstów (tytułów)*, „Socjolingwistyka” VI, s. 79–89.

Gałkowski A., 2008, *Chrematonimy w funkcji kulturowo-użytkowej. Onomastyczne studium porównawcze na materiale polskim, włoskim, francuskim*, Łódź.

Gałkowski A., 2012, *Terminologia onomastyczna. Aktualizowana lista podstawowych haseł terminologii onomastycznej w języku polskim*, <https://onomastyka.uni.lodz.pl/strona-glowna/terminologia-polska> (dostęp dnia 31.03.2019).

Jodłowski S., 1964, *Substantywizacja przymiotników w języku polskim*, Wrocław.

Każmierczak M., 2006, *Tekst, paratekst, przesunięcia interpretacyjne w polskich wydaniach „Przygód Fandorina” (Część 2: Parateksty werbalne)*, „Przegląd Rusycystyczny”, nr 2 (158), s. 66–94.

⁹ „Wyrazistość postaci stworzonych przez Jana Wiktora ulega ważkiej zmianie. Czas zaciera znaczenia i sensy, jakie owe postaci powołały do życia. [...] Została jednak [...] zapisana prawda o epoce i szlachetna pasja samotnego społecznika” (S. Burkot, *Marchońt na Parnasie*, Warszawa 1980, s. 103); „Czas zweryfikował niektóre sądy Wiktora, ale generalnie idee przez niego głoszone, zwłaszcza te, które dotyczą problemów człowieka czy zadań społecznych literatury, pozostają nadal żywe. [...] można powiedzieć, że jego twórczość to przede wszystkim dokument czasu” (Z. Andres, *Kreator utopii i realista. O życiu i twórczości literackiej Jana Wiktora*, Rzeszów 1991, s. 148).

- Kęsikowa U., 1993, *O tytułach utworów literackich M. Rodziewiczówny*, [w:] *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Olsztyn, s. 347–350.
- Kobylińska J., 1990, *Gwara w utworach Władysława Orkana*, Kraków.
- Kobylińska J., 1997, *Świat językowy Władysława Orkana. Słowa i stereotypy*, Kraków.
- Kosyl C., 1993, *Chrematonimy*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław, s. 439–444.
- Kosyl C., 1998, *Nazwy własne w literaturze pięknej*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków, s. 363–387.
- Kowalik K., 2008, *Uwagi o tytułach artykułów naukowych*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” IV, s. 346–360.
- Kowalik K., 2018, *Tytuły współczesnych polskich słowników jednojęzycznych. Między informacją a reklamą*, [w:] *Onomastyka – neohumanistyka – nauki społeczne*, red. U. Bijak, H. Górny, M. Magda-Czekaj, Kraków, s. 259–269.
- Książek-Bryłowa W., 2004, *O tytułach fraszek Wacława Potockiego*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. XIII, red. Z. Krążyńska i Z. Zagórski, Poznań, s. 47–54.
- Markiewicz H., 1965, *Tytuły Żeromskiego*, „Prace Polonistyczne”, s. 187–192.
- Markiewicz H., 2003, *Tytuły dzieł literackich*, [w:] idem, *Zabawy literackie dawne i nowe*, Kraków, s. 16–38.
- Markiewicz H., Romanowski A. (red.), 1990, *Skrzydlate słowa*, Warszawa.
- Martuszevska M., 1977, *Tytuły powieściowe*, „Ruch Literacki”, z. 2, s. 137–146.
- Miodek J., 1981, *Tytuł w tytule jako środek stylistyczny*, „Rozprawy Komisji Językowej” WTN XII, s. 121–129.
- Munia H., 2010, *Semantyka nazw własnych w tytułach utworów rosyjskiej prozy wiejskiej*, [w:] *Literatury i języki wschodniosłowiańskie wobec swego czasu. Z perspektywy XXI wieku*, red. A. Ksenicz, M. Łuczyk, Zielona Góra, s. 75–82.
- Obrzut K., 2012, *Onomastyka literacka w prozie o tematyce wiejskiej Władysława Orkana*, Krosno.
- Okoniowa J., 2007, *Ideonim – pomiędzy nazwą własną a metatekstem*, [w:] *Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze*, red. A. Cieślikowa, B. Czopek-Kopciuch, K. Skowronek, Kraków, s. 75–79.
- Piechota M., 1992, *O tytułach dzieł literackich w pierwszej połowie XIX wieku*, Katowice.
- Pietruszewska-Kobiela G., 1993, *Tytuły i incipity utworów Haliny Poświatowskiej*, [w:] *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Olsztyn, s. 351–355.
- Pietrzak M., 2009, *O nagłówkach felietonów drugiej połowy XIX wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej” ŁTN, t. LIV, s. 127–136.
- Pisarek W., 1966, *Tytuł utworu swoistą nazwą własną*, „Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach. Prace Językoznawcze”, t. III, s. 67–81.
- Rudnik-Karwatowa Z., Karpińska H., 1999, *Słownik słów kluczowych językoznawstwa sławistycznego*, Warszawa.
- Rzetelska-Feleszko E. (red.), 1998, *Polskie nazwy własne – Encyklopedia*, Kraków.
- Skowronek B., Skowronek K., 2003, *Ideonimy polskich filmów fabularnych (1947–2002)*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn, s. 601–628.
- Skwarczyńska S., 1954, *Wstęp do nauki o literaturze*, t. I, PAX, Warszawa.

- Sobczykowa J., 1987, *O pewnym typie nazw utworów*, [w:] *Język artystyczny*, t. V, red. A. Wilkoń, Katowice, s. 83–96.
- Sobczykowa J., 1989, *Tytuły utworów muzycznych nazywające pozamuzyczne cechy utworu*, [w:] *Język artystyczny*, t. VI, red. A. Wilkoń, s. 68–82.
- Stoff A., 1975, *Funkcja tytułu w dziele literackim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska” XI, s. 3–17.
- Wojnowska J., 2008, *Cechy i funkcje tytułu w tekście publicystycznym na przykładzie felietonów J. Hennelowej i J. Podsiadły*, „Język Polski” LXXXVIII, s. 29–38.
- Wróblewska V., 2001, *Nazwy gatunkowe w tytułach utworów lirycznych (rekonesans)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska” LIV: „Literatura”, s. 111–129.

Ważniejsze opracowania o Janie Wiktorze

- Andres Z., 1991, *Kreator utopii i realista*, Rzeszów.
- Banaczkowski P. (red.), 1960, *Jan Wiktor: w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa.
- Bujański J.R., 1989, *Jan Wiktor przyjaciel serdecznie wspomniany*, [w:] idem, *Narodziny zaczarowanej drożki*, Kraków, s. 37–57, 198–208.
- Burkot S., 1980, *Marchońt na Parnasie*, Warszawa.
- Frycie S. (red.), 1971, *Jan Wiktor pisarz i społecznik. Zbiór szkiców i artykułów*, Rzeszów.
- Grajewska A., 1961, *O pisarstwie Jana Wiktora*, [w:] J. Wiktor, *Okruchy słoneczne*, Warszawa, s. V–XLVIII.
- Hierowski Z., 1957, *Jana Wiktora drogi przez wieś*, [w:] idem, *Cztery szkice*, Kraków, s. 5–66.
- Korpała J., 1960, *Jan Wiktor (Człowiek i pisarz)*, [w:] J. Wiktor, *Burek i inne opowiadania*, Warszawa, s. 415–483.
- Kowalik-Gąska T., 2012, *Jan Wiktor, literat z Radomyśla*, Stalowa Wola.
- Niewolak-Krzywda A., 1991, *Twórczość literacka Jana Wiktora*, Rzeszów.
- Olcha A., 1968, *Wiktor*, Warszawa.
- Sokół Z., 1971, *Bibliografia podmiotowa twórczości Jana Wiktora (1908–1968)*, [w:] *Jan Wiktor. Pisarz i społecznik. Zbiór szkiców i artykułów*, red. S. Frycie, Rzeszów, s. 179–249.
- Sokół Z., 1971, *Bibliografia przedmiotowa o twórczości Jana Wiktora*, [w:] *Jan Wiktor. Pisarz i społecznik. Zbiór szkiców i artykułów*, red. S. Frycie, Rzeszów, s. 251–298.
- Zajac J., 1972, *Społecznik i moralista*, [w:] *Prozaicy dwudziestolecia międzywojennego*, red. B. Faron, Warszawa, s. 721–748.
- Zechenter W., 1975, *Jan Wiktor*, [w:] idem, *Upływa szybko życie*, t. I, wyd. II, Kraków, s. 188–197.

An attempt at classifying the titles (ideonyms) in Jan Wiktor's prose

Abstract

The paper contains some remarks on the titles (ideonyms) of the works by Jan Wiktor (1890–1967, mainly literary ones). The writer, who came from Radomysl (on the San River), was socially-oriented. He spent most of his life far away from his hometown. He was a resident of Cracow by choice. He had special affection for Szczawnica and Pieniny. He is particularly remembered for his loyalty to recognised ideology and friendships. As for important professional activities, he favoured travelling. These circumstances determined

his journalistic and literary work. The titles he used for his works are strictly connected not only with the content and the trend they represent, but also their genre. By following the standards of microtext poetics, which the title of the work belongs to, they form more or less equal groups from one up to four words, less frequently – more extended. The most dominant category contains titles which have the form of a nominal phrase. Thanks to their literary shape, they are recognised as the texts belonging to certain periods and they clearly reflect Jan Wiktor's artistic personality. This link is visible at the level of linguistic realisation of a formal structure, in the formation of its shape and artistic expression, in the field of using lexis from particular semantic fields and its architectonics, which is based on the similarities between rhetorical figures (*Błogosławiony chleb ziemi czarnej*, *Droga przez wieś*, *Kłosa na ściernisku*, *Legenda o grajku bożym*, *Ożywczce krynice*, *Rozmowy pod kolorowym parasolem*, *Wyznania heretyka*) or forming innovative contradictions (*Orka na ugorze*, *Miłość wśród płonących wzgórz*, *Podróż po słońce*, *Papież i buntownik*, *Skrzydlaty mnich*, *Strzecha w cieniu drapaczy chmur*, *Wierzby nad Sekwaną*). Also *orka na ugorze* is an idiomatic expression that has been popularised in the Polish language thanks to Jan Wiktor.